

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСС
УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС
CRIMINAL PROCEEDING**

МРНТИ: 10.79.01.

УДК: 343.1

А.Ә. Ахметов¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Э.П. Кенжибекова

**ЖАУАПТЫҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ:
ПРОЦЕСУАЛДЫҚ ЖӘНЕ ТАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ**

Аңдатпа

Жауап алу Қазақстан Республикасы қылмыстық процесуалдық заңнамасы бойынша, тәжірибеде жиі жүргізілетін тергеу әрекеттерінің бірі екендігі баршамазға белгілі. Жалпы автор, өз мақаласында жауап алуды міндетті, қажетті және пайдалы тергеу әрекеті ретінде қарастырады.

Сонымен қатар, біз осы мақаланың негізінде жауап алу мақсатының толық және болған жай туралы шындықты көрсететін мәліметтерді алуға бағытталатындығын да назардан тыс қалған жоқ. Аталған мәліметтер айғақтардың қайнар көзі, ал соның ішіндегі нақты мағлұматтар, қылмыстың дәлелдері болып табылады. Ал күдікті мен айыпкер үшін өздерінің көрсетулері, тағылған кінәдан немесе өздеріне қарсы қойылған күдіктен қорғану құралы болып табылады.

Түйін сөздер: тергеу әрекеті, жауап алу, хаттама, тәжірибе, процесуалдық аспектілер, тактикалық аспектілер, күдікті, айыпталушы, жауап алу хаттамасы, қашықтықтан жауап алу, дәлелдемелер, фактілі деректер.

Ахметов А.А.¹

¹ *Казахский Национальный педагогический университет им. Абая
Научный руководитель: к.ю.н., ст. преподаватель Кенжибекова Э.П.*

**ЭТАП ФОРМИРОВАНИЯ ПОКАЗАНИЙ:
ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ И ТАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ**

Аннотация

Общеизвестно, что допрос является одним из наиболее частых следственных действий на практике по уголовно-процессуальному законодательству Республики Казахстан. В целом автор рассматривает допрос в своей статье как обязательное, необходимое и полезное следственное действие.

В то же время в данной статье определяется цель данного следственного действия. Целью является – получение полной и правдивой информации о ситуации. Эти данные являются источником доказательств, в том числе фактических сведений, доказательств преступления. Для подозреваемого и обвиняемого их показания являются средством защиты от обвинения или подозрения против них.

Ключевые слова: следственное действие, допрос, протокол, практика, процессуальные аспекты, тактические аспекты, подозреваемый, обвиняемый, протокол допроса, дистанционный допрос, доказательства, фактические данные.

A.A. Akhmetov¹

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University

Scientific adviser: Candidate of Law, Senior Lecturer E.P. Kenzhibekova

STAGE OF FORMATION OF INDICATIONS: PROCEDURAL AND TACTICAL ASPECTS

Abstract

It is well known that interrogation is one of the most frequent investigative actions in practice under the criminal procedure legislation of the Republic of Kazakhstan. In general, the author considers interrogation in his article as a mandatory, necessary and useful investigative action.

At the same time, this article defines the purpose of this investigative action. The goal is to obtain complete and truthful information about the situation. These data are a source of evidence, including factual information, evidence of a crime. For the suspect and the accused, their testimony is a means of defense against accusation or suspicion against them.

Key words: investigative action, interrogation, protocol, practice, procedural aspects, tactical aspects, suspect, accused, interrogation protocol, remote interrogation, evidence, factual data.

Кіріспе. Бүгінгі күні қоғамда белең алған адам мен азаматтың өміріне, денсаулығына, қоғамдық қауіпсіздігіне қарсы жасалатын ауыр, аса ауыр жалпы құқық бұзушылық сипатындағы қылмыстардың күнделікті тіркелуі қоғам мен азаматтардың мәдени, рухани және өз алдына жеке бостандығы мен беделін қалыптастыруда қауыртқа ұшырап бара жатқан адами өзара қарым-қатынастардың тоқырауы орын алып отыр.

Қылмыстық құқық бұзушылықтар фактісін анықтау, оған тергеу, зерделеу жұмыстарын ұйымдастыратын және осы іс жүргізушіліктерді өз міндеттілігіне қарай орындайтын мемлекеттік, яғни қылмыстық ізге түсу немесе қудалау органдары – прокуратура, тергеу мен анықтама органдары, тергеуші мен анықтаушылардың қылмыстық процестегі функционалдық қызметтері мен міндеттері, олардың тергеулігі қарастырылады.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 12-бабына сәйкес, адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі. Сонымен қатар, адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады және де адамның және азаматтың өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруы басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға, конституциялық құрылыс пен қоғамдық имандылыққа нұқсан келтірмеуге тиіс деп айқын көрсетілген [1, 46 б.].

Жауап берушілердің көрсетулерінің объективтілігі мен толықтығы, осы көрсетулердің қалыптасу жолына байланысты. Көрсетулердің қалыптасуының психологиялық жолын білу, әртүрлі тергеу әрекеттерін нәтижелі жүргізуге мүмкіндік береді. Сондықтан көрсетулердің қалыптасу жолын криминалист ғалымдардың үздіксіз зерттеуі бекер емес деуге болады [2].

Профессор Р.С. Белкин былай деп жазған: «...жауап берушіге мәлімет, заттарды немесе басқа да құбылыстарды қабылдау кезінде түседі, содан ол оның есінде сақталады да, кейін жауап алу кезінде есіне түсіріп, оны тергеушіге жеткізеді» [3, 199 б.].

Жауап алушы – тергеуші әр куәден, жәбірленушіден қандай көлемде және қандай мәлімет алуға болатынын білу үшін, жауаптың куәнің, жәбірленушінің ойында қалыптасу ерекшеліктерін есепке алуы керек.

Жауаптың қалыптасу процесі бірнеше кезеңнен құралады. Бірінші кезең – оқиғаны, не істің басқа бір мән-жайын қабылдау (көру, есту), екінші – осы қабылдап алған мәліметті ойда сақтау, үшінші – осы мәліметтерді есіне түсіріп, тергеушіге айтып жеткізу қабілеті.

Болған оқиғаны қабылдап алу, оқиғаға қатысты мәліметтердің толық қабылдануы белгілі бір себептерге байланысты. Бұл себептер объективті және субъективті болып екі топқа бөлінеді. Объективті себептер - көруге, естуге бөгет болатын жағдайлар, субъективті - есту, көру мүшелерінің қабілеті. Қабылдауға объективті түрде бөгет болатын себептер оқиғаны шұғыл,

тығылтаян уақытта қабылдау, жарықтың көріну жағдайының нашар болуы, қатты шудан нашар естілу, болып жатқан оқиғаны алыстан көру, ауа-райының жаман болуы, қар не жауын жауып тұрғанда оқиғаны қабылдау, осының бәрі оқиғаны толық және анық көріп, естіп қабылдауына бөгет жасайды, оқиға жөніндегі ақпараттың толықтығына, сапасына кері әсер етеді. Сондықтан жауап алғанда тергеуші осы себептерді ескеруі шарт.

Мысалы азамат К. жұмыстан шығып үйге келе жатқанда, арт жағынан белгісіз біреу басынан қатты затпен ұрып есінен тандырып кетеді. Қылмыскер оны тоғнамаған және тонауға да ниеті жоқ екенін көрсеткен. Жәбірленуші есін жиған кезде, ол үйге қарай тез жүгіріп бара жатқан адамды көріп қалады. Ол оны өзінің көршісі И. екенін таныйды да, оны дауыстап шақырады. Бірақ көршісі қайрылмай үйге кіріп кетеді. Содан күдік И-ға түседі, себебі аз күн бұрын екеуі ренжіскен. И. өзінің көрсетуінде болған оқиғаға қатысы жоқ екенін айтады және сол күні кешкісін ешкіммен кездеспегенін, ешкімді көрмегенін, оны ешкім айқайлап шақырмағанын айтып, қойылған кінәні мойнына алмайды.

Қылмыстық істі тексеру кезінде тергеуші сол күні кешке қарай қатты нөсер болып, найзағай ойнап, күннің күркірегенін анықтайды, соған байланысты қараңғылық тез түскені белгілі болады.

Әрі қарай жүргізілген тергеу сараптамасы мен басқа да алынған мәліметтер арқылы мынадай жағдай белгілі болады, шын мәнінде қараңғы тез түсуіне байланысты И-дің ешкімді көрмегені және күн күркіреп қатты нөсер болып тұрғандықтан, өзін шақырған дауысты ести алмағандығы анықталады.

Субъективті жағдайларға келетін болсақ. Ол азаматтың сезім мүшелерінің дұрыс не бұрыс қызметіне байланысты болады, осыған байланысты ол заттарды немесе құбылыстарды толық және нақты қабылдайды немесе керісінше. Бір сезім мүшесінің жетіспеушілігі немесе кемтарлығы мәліметтің бұрмаланып айтылуына әкеп соғады. Осындай ақаулықтардың бар екендігін жауап берушілер көп жағдайда тергеушіге айтпайды, сол себептен кейбір маңызды деректер дер кезінде дұрыс анықталмайды. Осының бәрі тергеу ісінің теріс жолға түсіп кеті қаупін туғызады.

Қабылдауға субъективті түрде әсер ететін себептермен, яғни жауап беріп отырған адамның қабылдау мүшелерінің кемістігімен, есту, көру мүшелерінің қабылдау қабілетінің төмендігімен бірге, оқиғаны толық және анық қабылдауға жауап беруші адамның мамандығы, жасы, интеллектуалдық қабілеті, ол оқиғаға зер салып, көңіл аударып, бақылай алды ма, жоқ па, міне, осының бәрі әсер етеді. Айталық, жол-көлік оқиғасын екі куә бір кезде, бірдей жағдайда көрді дейік. Куәлердің біреуі - айталық қарт адам, екіншісі - автокөлік жүргізушісі. Екеуі де оқиғаны бір жерден бірдей қашықтықтан көрді дейік. Мұндай жағдайда осы екі куәнің қайсысынан оқиға жөнінде толық мәлімет алуға болады? Әрине, оқиғаны бірдей жағдайда көргенмен толық мәліметті жүргізуші бере алады. Ол машинаның маркасын, түрін ғана айтып қоймай, қай машина жол жүргізу ережесін бұзғандығы жөнінде де мәлімет бере алады. Байсалды, сабырлы адамның оқиғаны қабылдау қабілеті, аңғалақ, жеңілтек адамға қарағанда, әрине жоғары. Сабырлы, байсалды адамдар оқиғаның кейбір көзге көп іліне бермейтін маңызды сәттерін аңғарып қалуы мүмкін, ал аңғалақ адамдардан мұны күту қиын. Сондай-ақ, әсіресе, жасы толмаған, куә есебінде жауап алынатын балалар, көрген оқиғаға қиялындағысын қосып, өсіре айтуы, сөйтіп жалған мәліметтер беруі мүмкін. Сондықтан тергеуші жас балалардан жауап алғанда олардың осындай психологиялық ерекшеліктерін ескеруі тиіс.

Негізгі бөлім. Жауаптың толықтығына, шындығына, сонымен қатар куәнің, жәбірленушінің болған оқиғаны ұмытпай, ойында сақтау қабілеті де әсер етеді. Ал, ондай қабілет әр адамда әр түрлі - кейбіреулер белгілі бір қимыл-әрекетті есте жақсы сақтайды, екінші біреу - көрген жерін ұмытпайды, сондай-ақ естігенін есте жақсы сақтайтын, керісінше, өте ұмытшақ адамдар бар. Тергеуші жауап алғанда осының бәрін ескеріп, қажеттілік туса ұмытылған жәйттерді еске түсіру үшін қолайлы жағдай жасауға әрекет етуі керек.

Болған оқиғаны есіне түсіріп, жауабын толық айтып жеткізу қабілеті де әр адамда әр түрлі. Жауап алғанда бұл да мұқият ескерілуі тиіс. Жауап куәнің, не жәбірленушінің болған оқиғаның

мән-жайын еркін баяндауынан басталады. Куә, не жәбірленуші, өзінің өтініші бойынша, жауап бергеннен кейін, жауабын өз қолымен жазуына құқығы бар. Тергеуші толық жауапты естігеннен кейін, жауап беруші адамға қосымша сұрақтар қойып, істің кейбір мән-жайын нақтылайды.

Қосымша сұрақ бергенде тергеуші заңда көрсетілген тәртіпті ескеруі керек: қойылған сұрақтардың анық және түсінікті болуы, куәні, не жәбірленушіні шатастырмауы тиіс; жетектеуші сұрақтарды қоюға болмайды; берілген сұрақтар куәні, не жәбірленушіні кемітіп, қорлауға, қорқытуға бағытталмауы керек.

Жауап алғанда осы тергеу әрекетін жүргізуге қолайлы, тиімді жағдай жасалуы тиіс. Егер куә асып-сасып, ренжіп, қобалжып отырса, оның көңілін жуатып, жайландырып, содан кейін ғана жауап алуға кірісу керек. Әрине, жауап алғанда куәнің, не жәбірленушінің мінез-құлқын, мінезінің психологиялық ерекшеліктерін (мақтаншақ, қызба, сабырлы) ескерудің маңызы айрықша. Себебі мұның бәрі тергеушінің жауап үстінде дұрыс тактикалық бағыт ұстауына негіз бола алады.

Қабылдауға әсер ететін жәйттердің тағы бірі, өткендегі оқиғаға қаншалықты көңіл бөліп бақылағанға да байланысты және сол кезде адамның көңіл-күйінің қандай жағдайда болғаны да әсер етеді. Осылар баолған жайларды дұрыс қабылдап, ойда сақтап қалуға қолайлы жағдай туғызады.

Тергеу кезінде белгілі бір қиындық туғызатын жағдай, куә мен жәбірленушінің уақыт аралығын дұрыс қабылдауына да байланысты. Адамның көңілін өзіне тартып, көңілін көтеретін қызықты жәйттар, тез арада жылдам өткен сияқты болып көрінеді де, ал бір қалыпты және жалықтыратын уақиғалар өте ұзаққа созылған сияқты болып көрінеді. Осыған байланысты өте қысқа уақыт аралығы асыра айтылады да, ал өте ұзаққа созылған уақыт аралығы керісінше кемітіліп айтылады.

Уақиғалардың толық қабылдануы, оны қаншалықты зер салып бақылағанға байланысты. Егер болып жатқан уақиғаны көпке дейін бақылаған болса, одан көрсетілген деректер соншалықты дәл, толық және сенімді болады, ал бақылау мерзімі қаншалықты қысқа болса, ол соншалықты бұрмаланған, жеткіліксіз және сенімсіз болады. Себебі қысқа мерзім ішінде адам заттарды, құбылыстарды мұқият бақылау үшін, сезімдік жүйелерінің мүшелерін бір бағытта шоғырландыра алмайды. Бұл жағдайда рецепторлар тек ерекше көрінген жәйттерді ғана қабылдайды. Сол себептен тез өтетін уақиғаны, мысалы адамды басып кету, көліктердің қақтығысуы, қолдан жұлып арқылы адамды тонау, төбелес кезінде адамға жарақат салу сияқты оқиғалар қанша уақытқа созылғанына баға берген кезде, тергеуші бұл жәйттердің көп жерлері куәлардың бақылауынан тыс қалып қоятынын ескеруі керек, себебі олардың көрсетулерінде ақтаңдақ жерлері мен бұрмаланған жақтары жиі кездесіп қалады.

Е.Г. Жәкішевтің байқауынша, болған уақиғалар жайында жауап алған кезде, белгілі бір жердің немесе заттың кеңістікте қалай орналасқаны жайында сұраған кезде, жауап берушілердің көрсетулерінің толдық еместігі байқалды, көптеген қате баға беру көрініс алады, кеңістіктің арақатынасы бұрмаланады [4, 98 б.].

Қашықтықтарды қабылдау да әр түрлі болатынын айта кеткен жөн. Негізінде бір километрге дейінгі қашықтық көбінесе дұрыс қабылданады және дұрыс бағаланады, ал үлкен қашықтықтағы уақиғалардың көрсетулері адам есінде дәл сақталынып, дұрыс бағаланды деп есептелінбейді.

Қабылдау қабілеттілігінің субъективтік себебі ретінде қаралатын адамның сезім мүшелеріне келетін болсақ, бейімделу мен сезінушілікті ескере отырып қарастыру қажет.

Бейімдеу құбылысы – ол адамға белгілі бір уақытқа дейін әсер еткен қоздыруыштарға бой үйрену болып табылады. Бейімдеу кейбір жағдайларда сезім мүшесін қоздырады, ал кейбір жағдайларда керісінше төмендетеді. Мысалы: адам қараңғыдан жарыққа шыққан кезде, алғашқы кезде ештемені көре алмайды, содан соң бірте-бірте бейімделу арқылы айналадағы заттарды аңғарып көре бастайды. Екінші жағынан адам көп уақыт бір иістің әсерінде болса, ол біраз уақыттан кейін бұл бөтен иісті сезбейтін болатыны бізге мәлім. Сол себептен тергеуші жауап берушілерден жауап алу кезінде олардың бейімделу қабілеттілігін тексеруі тиіс. Бейімделу қабілеттілігі қоздырушы құбылыстың кенет өзгеруін бақылаған кезде анықталады.

Қабылдау қабілеттілігі көп жағдайларда болып жатқан жайға қалай назар аударылғанға байланысты. Ол ерікті және еріксіз назар аудару болуы мүмкін. Еріксіз назар аудару-өзінің алдына әдейілеп бір жәйттерге назар аударуды мақсат тұтпайды. Мұндай назар аудару көп жағдайда аяқ астынан, бірден пайда болған қоздырғыштарға байланысты болады.

Ерікті түрде назар аудару – адам өзінің психикасын, күш-жігерін болып жатқан уақиғаны мұқият бақылап, қабылдауға бағыттайды, ол басқа жәйттерге көңіл аудармайды.

Жауап берушілердің көрсетулерінің сапасына, олардың білімі мен жалпы өз құқығын білу сауаттылығына әсер ететінін атап айту керек. Криминалдық жағдайды ұғып және дұрыс баға берген куә мен жәбірленуші оны нақты және жеткілікті қабылдап, есінде сақтайды.

Адамның қабылдау қабілеттілігі көбінесе оның мінез- құлқының қасиетімен байланысты, физиологияда бұл төрт түрге бөлінеді:

Холерик – іс- әрекеті аңғал, тез ашуланшақ, іске толық берілуі және одан айнауы да тез, тік мінезді.

Меланхолик – жүйке-жүйесінің тежегіш жағы басым. Ол ештемеге сенбейді, ештемеден үміттенбейді, барлығынан көретіні мен күтетіні так жамандық пен қауіп-қатер.

Сангвинник – еңбегінің жемістілігімен, белсенділігімен, адаммен тез сіңімділігімен, жақындығымен, қамқорлығымен, жатырқамаушылығымен басқалардан дараланады.

Флегматик – ұстамды, тұрақта, шыдамды, салғырт, мүмкіндігінше көпшіл, назарын баяу, айналадағы болып жатқан өзгерістерге әрең бейімделенеді, әрқашан байсалды.

Жауап берушілердің мәлімет беруінің қалыптасуының негізі сол мән- жайларды ойда сақтап қалу. Бұл жерде ең шешуші орын алатын есіне сақтау қабілеттілігі.

Қабылдау, сезу процестері есте сақтаумен тығыз байланысты болады. Есте сақтау немесе жады дегеніміз - адам өмірінің ақпараттық қоры, басқаша айтқанда, өткен шактың психикалық көрінісі.

Мәселен, бақылау әдісі – дегеніміз таным теориясына сәйкес белгілі бір затты, құбылысты зерттеу мақсатына бағытталған жоспарлы қабылдауды айтамыз. Басқаша айтқанда, бақылау белгілі бір затты, құбылысты қабылдау барысында сезімдік және рационалды танымды өз құрамына енгізеді. Бақылау әдісінің объектісі дәлелдеу пәнімен байланысы бар кез келген материалдық дүниенің заттары, құбылыстары болып табылады. Сондықтан, бақылау әдісі криминалистикада кең мағынада қолданылады және криминалистикада бақылау белгілі бір фактілерді анықтауға бағытталады.

Жоғардағы жағдайлар бақылаудың таным әдісі ретіндегі маңызын ашып тұр, бірақ аталған әдістің рөлі тек таным әдісі ретінде ғана танылмайды, сол сияқты, басқа әдістердің жиынтығы ретіндегі нысан болуында жатыр. Мәселен, бақылау жауап алу, тінту, тергеу экспериментінің, сараптаманың, оқиға болған жерді қараудың теориялық негізін құрайды. Осыған байланысты, бақылау арқылы тек зерттелетін объектінің сыртқы белгілері ғана танылмайды, сол сияқты, аталған белгілер негізінде тергеушімен қандай да бір тұжырым жасалады және мұндай тұжырым белгілі бір тергеу болжауларын туғызуға себеп болады.

Адамның еске алған мәліметтерінің барлығы есте қалмайды. Ал ол есте қалса да ол әр түрлі сақталуы мүмкін. Мәселен, кейбір заттар мен құбылыстар есте ұзақ уақытқа дейін сақталады, ал кейбіреулері қысқа мерзімде сақталуы ықтимал.

Психологиялық оқулықтарды айтарлықтай еске алудың ерекшелігі көптеген жағдайларға байланысты екендігі мәлім. Оның ішінде, кәсіби есте сақтау, яғни, адамның кәсібіне қатысты құбылыстарды, фактілерді есте сақтау тергеу экспериментінде де кеңінен таралған. Сонымен қатар, бейнелік материалдарды бір топ адамдар есіне жақсы сақтайды. Оларға: мысалы суретші, архитектор т.с.с жатқызуға болады. Екінші топ адамдар, оның ішінде ақындар, философтар, математиктер санды, сөзді, ойды жақсы есінде сақтайтындығы мәлім. Психологтардың пікірінше, жасөспірімдер естіген нәрсесіне қарағанда көрген заттарды есінде сақтайды. Үшінші топ адамдар есіне сақтау кезінде жоғарыда көзделген адамдармен салыстырғанда ешқандай ерекшеліктері байқалмайды. Сол сияқты, еске сақтау жасқа да байланысты болады. Мысалы психологтардың осыған қатысты эксперимент жүргізді, оның нәтижесі келесіні көрсетті: 20-25 жастағы

адамдар көрген, естіген заттарды есінде жақсы сақтады, ал 40-45 жас шамасындағы адамдардың есте сақтау қабілеттілігі алдыңғылармен салыстырғанда төменірек болды, 45 жастан асқандар оқиғаны бірден есіне түсіре алмады, яғни, олар көргенін, естігенін тез ұмытуға құмар екендігін экспериментте дәлелденді.

Бір топ криминалистер былай дейді: есте сақтау дегеніміз адамның өткен шағымен байланысты және тек адамзатқа тән құбылыс.

Көру, есту сезімдері арқылы қабылдаған ақпарат субъектінің есінде әр түрлі деңгейде сақталады және кейін қайта жаңғыртылады. Есте сақтау сенсорлық (жеделдік сақтау), қысқа мерзімді, ұзақ мерзімді жүйеден тұрады.

Сенсорлық дегеніміз – қысқа мерзімді көз алдындағы бейнелер, ол артынан жоғалып, естен тез шығып кетеді.

Қысқа мерзімді дегеніміз – сенсорлық ақпараттың қысқа мерзімді жүйеге түсіп өте қысқа уақыт (30 секунд) сақталуы.

Ұзақ мерзімді дегеніміз – ақпараттың жеткілікті, тұрақты есте сақталуы.

Осыған қатысты Васильев А.Н., Карнеева А.М. «ұзақ мерзімді қоймада ақпарат жойылмайды, өйткені жойылу процесі тек сенсорлық және қысқа мерзімді жүйеде жойылады» - дейді [5, 51 б.].

Есте сақтау - еске түюден, оны сақтаудан, қайта жаңғыртудан және ұмытудан тұрады. Тергеушінің аталған заңдылықтарды жеткілікті білетін болса, ақпараттарды дұрыс тексеріп, тиімді бағалай алады.

Есте сақтау процесі еске түюден басталады. Ол әдейі есте сақтаудан және еріктен тыс есте қалудан тұрады. Әдейі есте сақталған ақпараттар көптеген авторлардың айтуынша, өте бағалы және құнды ақпарат болып табылады. Сондықтан, тергеу барысында ақпараттың әдейі немесе еріктен тыс сақталғанын анықтап алған дұрыс, өйткені еркінен тыс сақталған ақпараттарда кішігірім мән- жайлар ескерілмейді. Тергеу әрекетінде көбінесе куәлардың, жәбірленушінің, айыпталушының, сезіктінің белгілі бір оқиға қатысты мән жайлары естерінде қалады. Әрине, аталған тергеу әрекеті қылмысты тергеу барысында жүргізіледі, сондықтан ол әрқашанда теріс жағдайлармен байланысты болады. Ал психологтардың көзқарастарына жүгінсек адамдар дәл осындай қылмыстық немесе теріс жағдайларды жақсы естерінде сақтайды.

Васильевтің А.Н., пікірінше, еркінен тыс сақтау деген әсерлерді тікелей қабылдау емес, ол белгілі бір қызметтің жемісі [6, 111 б.].

Бұл пікірмен біз келісе алмаймыз. Өйткені еркінен тыс есте сақтау деген кездейсоқ әрекеттің нәтижесі, еркінен тыс затты немесе объектіні есте сақтаған кезде, субъекті оларды саналы түрде есте сақтамайды, мұндай жағдайда кездейсоқ немесе абайсызда сақтау орын алады.

Сондай-ақ, еске түюге адамның эмоциясы да әсер етеді. Мәселен, «егер эмоция бөтен себептерден пайда болса, ол еске түю процесіне теріс әсер етеді, ал эмоция еске түюге қатысы бар объектілермен байланысты болса, онда оның оң әсері болады» – деп әділ көрсеткен.

Есте сақтау процесі қабылдаудың сапасына байланысты. Яғни, жақсы қабылданған зат, есте жақсы сақталады. Қайта жаңғырту процесі еске алумен, танумен, есіне түсірумен, елестетумен тығыз байланысты.

Есте сақтаудың келесі түрлері де болады: логикалық, эмоционалдық, бейнелік. Эксперименталдық әрекеттер барысында біз логикалық, яғни, түсіндіру, бейнелік есте сақтаумен жиі ұшырасамыз. Сондай-ақ, қазақстандық ғалым А.Я. Гинзбург өз еңбегінде бейнелік есте сақтауды «реминисценция» (латын тілінен *geminiscor*) деп атаған, яғни, ұмытылған құбылысты белгілі бір уақыттан кейін қайта жаңғырту дегенді білдіреді [7, 96 б.].

Сол сияқты, есте сақтау адамның басқа психикалық процестері сияқты әр түрлі ауруларға шалдығады. Олардың кен таралғанына «өткен шақтың феномені» деген ауруды жатқызуға болады. Яғни, адам сол затты бір жерде көрген сияқты елестерді айтамыз. Сонымен қатар, еске сақтаудың «амнезия» (ұмыту) деген ауруын қарастырсақ, мұндай ауруға белгілі бір қатты дене жарақатын (травма) адамдар ұшырайды және олар өткен өмірін толық немесе жартылай ұмытады, бірақ кейін еске түсіру сияқты мүмкіндіктерін дәрігерлер жоққа шығармайды.

Көру, есту сезімдерімен алынған ақпараттар ойлау процесімен де тығыз байланысты. Ойлау – таным проблемаларын шешуге бағытталған, тұрақты қасиеттердің жинақы көрінісі, психикалық процесс. Ойлау арқылы ақпараттар өңделеді, ақпараттарды қайта түзеді және творчестволық бастама болып саналады. Әрине, ойлау процесі өмірдің басқа жақтарымен байланыстылығын көрсеткен.

Біз, егер қабылдау, сезу, есте сақтау, ойлауды біртұтас процесс деп санасак, онда оларға әсер ететін факторлар мен жағдайларды жүйелеу қажет. Біз қабылдауға әсері бар жағдайлар мен фактілерді былай жүйелеуді ұсынамыз: 1) биологиялық шарттар: жынысы, жасы, денсаулығы, көру және есту жүйесінің кемшіліктері (дефектілері); 2) әлеуметтік шарттар: кәсібі, мүдделері мен дағдылары, қоршаған ортасы; 3) психологиялық шарттар: темпераменті, ішкі және эмоционалдық жай-күйі;

Көптеген авторлар, М.Н. Порубов, И. Кертес, М.И. Еникеев белгілі бір фактіні мас күйде (есірткінің, ішімдіктің әсерінен) қабылдаудың проблемаларын қозғаған [8, 76 б.].

Біздің ойымызша, аталған заттардың әсерімен қабылдауды, қабылдаудың сапасына әсер ететін негативті шарттар деп атаған дұрыс. Аталған жағдайлар тергеу әрекетінде орын алады.

Мысалы, айыпталушының қылмыс оқиғасы кезінде мас күйінде болғанын ескерместен, тергеуші көлік оқиғаларына байланысты тергеу әрекеттерін жүргізе береді.

Жоғарыда аталған мысалды қорытындылай келе, мұндай тергеу экспериментін жүргізуге жол бермеу қажет, өйткені, мас күйіндегі адам кез келген сол уақытта көрген, естіген, сезген фактіні дұрыс және толық қабылдай алмайды.

Сол сияқты, профессор Д.К. Канафиннің ойынша жауап беру кезінде психологиялық жағдайлар да ескерілуі керек. Жауаптары тексерілетін адамдардың фактіні қабылдау кезіндегі эмоционалдық жай- күйін ескермейтін жағдайлар да көп орын алады [9, 109 б.].

Психикалық процестерді жауап алу шеңберінде қарастыра отырып, тергеушінің психология ғылымының қажетті негіздерін білуі, тергеу әрекетін жүргізу кезіндегі субъективті жағдайларды дұрыс және тиімді түрде ескеруге мүмкіндік береді деп ой қорытындылауға болады. Сондықтан, тергеу әрекетін жүргізуде субъективті факторларды модельдегенде, тергеуші психологияның негізгі ережелерін білуі керек. Олар оқиғаны, құбылысты қабылдаған тұлғаның дәл оқиға кезіндегі және тергеу әрекетін жүргізу кезіндегі психикалық жай- күйін дұрыс бағалауға септігін тигізеді.

Егер есте сақтаудың қажетті бөлігінің бірі мән-жайларды ойында сақтау және ойына түю.

Ойда сақтау қабылдау сияқты өз еркімен және еріксіз болып екіге бөлінеді. Өз еркімен ойына сақтау қабылданған жайларды әдейі есте сақтауға бағытталады. Өз еркімен ойына сақтаудың мақсаты болған жайларды түсінуге тырысу, содан кейін оның ішінен ең негізгісін және мәні бар дәлелдерін бөліп алу. Өз еркімен ойына түю, бір нәрсеге ерікті түрде көңіл аударуға тырысу арқылы іске асырылады.

Л.К. Енаеваның пікірінше жауап берушілердің мәліметтерінің қалыптасуының ең қолайлысын алатын болсақ, ол әрине өз еркімен ойына түю арқылы болған жайларды толық және нақты ойда сақтап қалған екендігін мойындау керек деп атап көрсетеді [10, 218 б.].

Еріксіз ойда сақтауды белгілі бір мақсатпен тырысу арқылы сипатталады. Еріксіз ойда сақтау тергеушіге нанымды және толық мәліметтер беретіндігіне күмән туғызады, бірақ ол барлық жағдайда осылай болады деу қателескендік болады. Сондықтан кейбір жағдайларда еріксіз ойда сақтау, тергеу кезінде шындықты анықтауға қажетті мәліметтерді мүмкіндігінше жоғары дәрежеде сақтап қалуды толық қамтамасыз ете алады.

Қорытынды. Есте сақтаудың келесі бөлімі мәліметтерді жадында сақтау, яғни есте сақтаудың азды-көптің ұзақтығы.

Жадында сақтаудың ұзақтығы әртүрлі жағдайларға байланысты. Ол көбінесе есте сақтаудың сапасына байланысты, оны былайша ұғуға болады, оқиға жайларын тез сіңіру қабілеттілігі арқылы, тұрақты түрде жадында сақтау және қабылдағандарды тез арада өз қалпында жеткізу ол өте қажетті қасиеттердің бірі болып табылады деп өз еңбегінде профессор С.К. Журсимбаев атап көрсетеді [11, 187 б.].

Мәліметтерді жадында сақтау куә мен жәбірленушінің жеке басының және жас ерекшеліктеріне байланысты. Ол, белгілі бір нәрсенің жайын еске сақтап, түрін пайымдау, бейнелік, қимыл әрекеттік немесе ерікті түрде жадында сақтау қабілеттілігіне, көру, дыбысы, цифр арқылы немесе басқа да заттар арқылы есінде сақтау артықшылығымен ерекшелігіне байланысты, бұл көбінесе көңіл бөлу мен кәсіптік машықтануының салдары болады. Мәліметтердің сақталуына және есте сақтаудың тұрақтылығына мынадай объективті себеп - уақыт ықпал етеді. Уақыт өткен сайын болған жайлардың анықтығы бұлынғырлана береді, одан әрі қарай ұмытылады. Мәліметтердің сақталуына сонымен қатар мынадай субъективті себептер ықпалын тигізеді, ол жауап берушілердің жеке тұлғасы, жасы, ақыл-өрісі, мамандығы, көңіл аудару қабілеттілігі және т.с.с.

Г.Г. Досболов өз еңбектерінде туғаннан өзіндік ерекшелігі мен сезім жүйесінің анализаторларының есіне сақтау қызметіне қатысуының басымдылығына байланысты есте сақтау қабілеттілігі төртке бөлінеді: көңіл күйлік; сөздік пайымдаушылық; бейнелік; қимыл-әрекеттілік – есте сақтау деп көрсетеді [12, 47 б.].

Адам әртүрлі қозғалысты есте сақтап қалады. Есте сақтаудың бұл түрімен тұрмыстық, еңбектік, спорттық және басқа да қозғалыстар меңгеріледі. Көңіл-күйлік есте сақтау бастан кешірген қуанышты, қайғылы, қорыққанды, жәбірленушілікті есте сақтап қалады. Бейнелік сезімдік есте сақтау – көру, есту, дәмін сезіну арқылы бұрын қабылданған заттардың ерекшеліктеріне байланысты есінде сақтап қалады. Мұндай есте сақтау жұмысына сезім мүшелері басты қызмет атқарады.

Дені сау адамдарда есте сақтау қабілеттілігінің түрлерінің барлығы бар. Тек олардың өріс деңгейі әр адамда әртүрлі болады. Мысалы, биішеде қозғалыстық есте сақтау деңгейі жақсы дамыған болса, артистерде көңіл-күйлік және сөздік қорлары жақсы дамыған.

Жоғарыда көрсеткендерге байланысты куә мен жәбірленушінің есте сақтау түрлерінің қайсысы жақсы дамыған болса, тергеуші мәліметтерді толық және сенімді түрде алуы үшін жауап алған кезде осы мәселені ескеруі керек.

Келесі мәселе қабылданып ойда сақталған жәйттерді жауап берген кезде нақтылау етіп жеткізу. Есіне алып қайтадан жеткізу адамның ой-өрісімен тығыз байланысты, ал ол сақтау мәселесінің соңғы кезеңі болып табылады.

Қайталап жеткізу – бұл адамның болған жай туралы есте сақтап қалғанын жазбаша немесе ауызша мазмұндап беру. Өзі көрген жәйт туралы куә немесе жәбірленуші мәліметтерді қайтадан жеткізу үшін, болған жәйтты ойына түсіру, ойына келтіру және тану арқылы жүзеге асырады. Сөйтіп олар қабылданған және есте қалған деректер мен жәйттерді есіне түсіру арқылы қайталап жеткізеді. Ойына түсіру көбінесе жауап берушінің еркін әңгімелесуімен жүзеге асырылады.

Еске түсіру – куәнің немесе жәбірленушінің бұрын байқаған немесе бастан кешірген жәйттер қайтадан қалыптастыру әрекеті болып табылады. Мұндай қалыптастыру ассоциалық байланыстық негізде жүзеге асырылады.

Ассоциацияның үш түрі бар. Оларды тергеуші куә мен жәбірленушілердің болған жәйттерді есіне түсіру үшін қолданады. Ассоциацияның түрлері: қосалқы; ұқсастық; қарама-қарсы.

Қосалқы ассоциация уақыт аралық және кеңістіктік болып келуі мүмкін. Уақыт аралығының мәні – болған жағдайды, оның алдында болып кеткен жәйларды еске түсіру арқылы қалпына келтіру болса, кеңістіктік ассоциацияның мәні-әлде бір заттың ұмыт болған қылмыс ісін қалпына келтіру болады. Мысалы, куә қылмыс болған жерде ағаш өсіп тұрғанын есіне түсіріп, қылмыскердің қандай қашықтықта тұрғанын есіне түсіреді.

Ұқсастық ассоциация – қылмыс ісінің кейбір ұмыт болған жерлерін, сол сияқты қылмыс жағдайын, қылмыстық заттар арқылы ойына түсіру. Қарама-қарсылық ассоциация қарама-қайшылықтарды келтіру арқылы есіне түсіру болып табылады. Мысалы, қылмыс жасаған адам егде деп болжам айтқан кезде, куәгер ассоциация арқылы қылмысты жас адамның жасағанын есіне түсіреді.

Осы аталғандардың бәрі жай қарапайым түрлерге жатады. Ал күрделі ассоциацияға мағыналық және себеп-салдарлық жатады. Біріншісінде, жауап беруші мәлімет беріп отырған кезде, ұмыт болған жерлерін мағынасына қарап есіне түсіреді.

Мәліметтерді қалпына келтірудегі куә мен жәбірленуші көрсетулерінің қалыптасуының соңғы кезеңі болып табылады.

Куә мен жәбірленуші өздерінің көрсетулеріндегі қабылданған жәйттерді қалпына келтіріп жеткізеді. Деректердің қабылдануы мен ойында сақталуы тек оның сапасына ғана емес, сонымен қатар жауап берушілердің психологиясына, біліктілігіне, мінез-құлқына, елестету қабілетіне, сеніміне, енді тағы бірі айналасындағы жағдай мен жауап алу тәсіліне байланысты.

Жауапты оқиға болған жерде тексеру мен нақтылау.

Бұл бұрын жауап берген жәбірленуші, айыпталушы, куә, сезіктіден оқиған болған жерде, олардың бұрынғы берген жауабын тексеру мен нақтылау мақсатында қайтадан жауап алу үшін жасалатын тергеу әрекеті.

Бұл тергеу әрекеті төрт элементтен тұрады:

- тексерілген оқиғамен байланысты жерлердің белгілері жөнінде адамдардың ол жердегі іс-әрекеті жөнінде жауап алу;

- тергеушінің жауабын тексерілетін адамдармен бірге, тексерілетін оқиғамен байланысты жерге шығуы;

- жауабы тексерілген адамдардың жауаптарын растауы мүмкіндігін, тексерілген оқиғамен байланысты жерлердің жағдайын, іздерді, заттарды қарау;

- тексерілген жауапты оқиға болған жердің жағдайымен салыстыру.

Бұл тергеу әрекеті жауабы тексерілетін адамға, оның жауабы тексерілетін жердің бағыты мен орнын ерекше түрде көрсетуді ұсынудан басталады. Сондықтан бұл тергеу әрекеті жауабы тексерілетін жерден емес, тергеу жүргізіліп жатқан жерден басталады.

Жауапты оқиға болған жерде тексеру мен нақтылаудың маңызы, ол тергеушінің бұрын жауап алынған куә, жәбірленуші, айыпталушыға қылмыс жасалған жерде, сонымен қатар сол жерде өзінің әрекеттерін, болған оқиғаның мән-жайын, көрген-білгенін көрсетумен және салыстыру үшін ұсынудан тұрады. Жауапты оқиға болған жерде тексеру мен нақтылау тергеу әрекеті, басқа да тергеу әрекеті сияқты дәлелдемелерді жинау құралы болып табылып, өзінің алдына қойған мақсатын орындауға мүмкіндік береді.

Бұл жерде, жауапты тексеру барысында, жауабы алынып отырған адамға ешкім ешнәрсе көрсетпейді, сырттан қандай да болсын араласу, жетекші сұрақтар қоюға жол берілмейді. Болға іс-әрекеттің жауабын, тексеріліп отырған адамның өзі көрсетіп, болған мән-жайды толық өзі айтып шығуы қажет. Жауапты оқиға болған жерде тексеру мен нақтылаудың мәні:

- тергеуге қатысты басқа да қылмыстың ізі бар орындарды және тергеу жолдарын анықтау;

- ол жердегі заттай дәлелдемелерді іздестіру мен табу;

- қылмысқа қатысты әр түрлі адамдардың мінез-құлықтары мен әрекеттерін нақтылау;

Бұл жауапты оқиға болған жерде тексеру мен нақтылау тергеу әрекеті, жауабы тексерілетін жер тергеуге анық болған жағдайларда ғана жүзеге асырылады. Жәбірленушінің бұл тергеу әрекетіне қатысуы, қылмыстық оқиғаға байланысты тексеру жүргізіліп жатқан кезде тергеудің жүзеге асырылу әрекетіне көптеген көмегін тиісизеді. Мысалы: айыпталушы бөлме ішіндегі өзінің әрекеттерінен, бағалы заттарды қай жерден алғаны, қалай алғанын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. - <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000> (Өтініш берген күн: 22.02.2022 ж.)

2. Қазақстан Республикасының қылмыстық процесілік кодексі. – Алматы: Юрист, 2018. – 348 б.

3. Белкин Р.С. Криминалистика. – М., 2006. – 594 с.

4. Жәкішев Е.Ф. Исаев А.А., Тапалова Р.Б., Найманова Г.Х., Темірболат Н.С. Криминалистика. – Алматы, 2006. – 132 б.

5. Васильев А.Н., Карнеева Л.М. Тактика допроса при расследовании преступлений. – М., 2000. – 189 с.

6. Васильев А.Н. Тактика отдельных следственных действий. – М., 2004. – 136 с.

7. Гинзбург А.Я. Процессуальные вопросы предварительного расследования на современном этапе. – Волгоград, 2008. – 217 с.

8. Порубов М.Н., Кертеc И., Еникеев М.И. Законность и обоснованность возбуждения уголовных дел органами внутренних дел. – М., 2008. – 137 с.

9. Канафин Д.К. Гарантии прав личности в уголовном судопроизводстве: Монография. – Алматы, 2005. – 168 с.

10. Енаева Л.К. Уголовный процесс: Учебное пособие. – 2-е изд. – М.: ФОРУМ: ИНФРА – М., 2007. – 418 с.

11. Журсимбаев С.К. Законность в досудебных стадиях уголовного судопроизводства. Монография. – Алматы: ИЦ «Интерлигал», 2007. – 238 с.

12. Досболов Г.Г. Психология свидетелей и потерпевших. – Алматы, 1995. – 141 с.

МРНТИ: 10.79.01.

УДК: 343.1

М.Е. Жексебаев¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Э.П. Кенжибекова

БҰЛТАРТПАУ ШАРАСЫ РЕТІНДЕ – КҮЗЕТПЕН ҰСТАУҒА ШАҒЫМ БЕРУДІҢ ПРОЦЕССУАЛДЫҚ ТӘРТІБІ

Аңдатпа

Бұл мақалада автор Қазақстан Республикасының Конституциясының 16 және 17-баптарына сәйкес, әркімнің бостандық пен жеке басына қол сұғылмаушылығына құқығының бар және оның сақталуы мен соттың қаматасыз ететіндігі жөнінде айтылады.

Адамдардың бас бостандығы мен жеке басына ешкімнің тиіспеуі жөніндегі қылмыстық процестік шаралары, сондай-ақ осы құқықты заңсыз және негізсіз шектеулерден кепілдіктер және осы құқықты қамтамасыз етуге бағытталған Қазақстан Республикасындағы сот практикасы қызығушылық тудырады.

Қарастырылып отырған құқықтарға сәйкес (күдікті, айыпталушы, жәбірленуші, куә, т.б.) бостандықтары мен дене бітіміне ешкімнің тиіспеуі тек қылмыстық процессуалдық заңнамада көзделген тәртіптермен сондай-ақ, тек сол заңнамада көрсетілген субъектілермен ғана шектеледі. Сонымен қатар Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік кодексінің негізгі қағидаларының талаптарына қатысты тиісті нормалар зерттеледі.

Түйін сөздер: жеке тұлға, ешкімнің тиіспеуі, қолсұғылмаушылық, бас бостандық, сот функциясы, санкция, қылмыстық қудалау, тергеу судьясы, соттық бақылау, қадағалау функциясы.

М.Е. Жексебаев¹

¹ Казахский Национальный педагогический университет им. Абая
Научный руководитель: к.ю.н., ст.преподаватель Кенжибекова Э.П.

АРЕСТ КАК МЕРА ПРЕСЕЧЕНИЯ И ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ ПОРЯДОК ОБЖАЛОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье автор рассматривает, что в соответствии со статьями 16 и 17 Конституции Республики Казахстан каждый имеет право на свободу и личную неприкосновенность, ее соблюдение и безопасность судом. Представляют интерес уголовно-процессуальные меры по обеспечению свободы и неприкосновенности личности, а также гарантии от незаконных и необоснованных ограничений этого права и судебной практики в Республике Казахстан направленные на обеспечение этого права.